

УДК 911.3

НАТУРАЛЬНО-АНТРОПОГЕННІ ЛАНДШАФТИ СЕРЕДНЬОГО ПРИДНІСТЕР'Я

*Рябокоть О. В.**Вінницький державний педагогічний університет*

Розглянуто місце та значення натурально-антропогенних ландшафтів у структурі сучасних ландшафтів, роль людини у стимулюванні процесів, що призводять до формування та розвитку натурально-антропогенних ландшафтних комплексів. За модельний регіон формування та функціонування натурально-антропогенних ландшафтів узяті Середнє Придністер'я, природу і ландшафти якого віднесено до рівнинних, але пригірських, що підтверджено низкою чинників, характерних як для гірських (Карпати), так і рівнинних (Східноєвропейська рівнина) ландшафтів. У структурі натурально-антропогенних ландшафтів виділено їх типи, що можуть також об'єднуватися у своєрідні регіональні ансамблі натурально-антропогенних ландшафтів. Детальніше зхарактеризовані два типи натурально-антропогенних ландшафтів: ерозійні вибоїни, рівчакі і яри та денудаційні бедленди, що є одними з найбільш характерних для сучасних ландшафтів Середнього Придністер'я.

Ключові слова: ландшафт; натурально-антропогенний ландшафт; антропогенний ландшафт; яри; бедленд.

Наявність проблеми. У пізнанні сучасних ландшафтів чітко виокремились два напрями: знаходження залишків натуральних ландшафтів і їх вивчення як основи наступних, антропогенізованих ландшафтних комплексів і дослідження антропогенних, заново створених ландшафтів. Водночас людина у процесі своєї діяльності часто активізує окремі види природних процесів, що призводить не лише до суттєвого розширення ареалів раніше наявних натуральних ландшафтних комплексів, але й розвитку їх там, де вони до втручання людини були відсутні. Це дало можливість виокремити серед антропогенних ландшафтів особливу категорію натурально-антропогенних ландшафтних комплексів¹ [10]. Вони широко розповсюджені й заслуговують на прискіпливу увагу з боку ландшафтознавців, але цього поки що не спостерігається.

Аналіз попередніх досліджень. Дослідженням натурально-антропогенних ландшафтів науковці-природничники не приділяють належної уваги, особливо в Україні. Причини дві: або їх зовсім не виділяють, або досліджують як антропогенні. Поки що є лише дві праці, де розглянуто натурально-антропогенні ландшафти: стаття Ф.М. Мількова [11] і монографії Г.І. Денисика [2,3]. У першій схарактеризовано окремі типи натурально-антропогенних ландшафтів, у другій – вони розглянуті в окремих класах антропогенних ландшафтів.

Недостатня увага науковців до натурально-антропогенних ландшафтів спонукає більш детально дослідити їх, особливо в регіонах, де натурально-антропогенні ландшафти виражені найбільш чітко. Таким пригірським регіоном є Середнє Придністер'я.

Мета: виокремити й схарактеризувати найбільш розповсюджені на Середньому Придністер'ї типи натурально-антропогенних ланд-

шафтів для їх подальшого раціонального використання.

Результати дослідження. Регіон дослідження – Середнє Придністер'я, вибрано не випадково. Аналіз літературно-картографічних джерел і польові дослідження упродовж 2008-2011 років дають можливість зробити висновок, що в межах Середнього Придністер'я чітко виражені й активно розвиваються натурально-антропогенні ландшафтні комплекси.

Середнє Придністер'я досліджувалось у межах, установлених авторами колективної монографії «Середнє Придністров'я» [14]. Площа регіону близько 20 тис. км², а його географічне розміщення й «сусідство» створюють найважливішу групу просторових, позиційних чинників формування та поширення ландшафтних комплексів, зокрема й натурально-антропогенних.

Важливе ландшафтноформує значення має контактність положення Середнього Придністер'я. Регіон розвивається в зоні активної взаємодії двох потужних геоструктур – південно-західного крила Подільської моноклінали Східноєвропейської докембрійської платформи та Предкарпатського прогину Карпатської покривно-складчастої структури альпійського орогенезу. Це зумовлює рухливість і диференційованість Придністерського блокового підняття. Значний вплив контактного розташування й на клімат, рослинність, тваринний світ та ландшафти, зокрема натурально-антропогенні.

Екзогенна енергетика тут теж розвивається в умовах, що не є характерні ні для рівнин, ні для гірських і навіть передгірських територій. Так, у центральній частині Середнього Придністер'я *щільність річкової мережі сягає 0,53-0,58 км/км², що більше ніж у два рази перевищує максимальний показник для рівнин України (0,24 км/км²), але значно менше, ніж у передгір'ях Карпат (0,7-0,8 км/км²).* Русла річок відрі-

зняються значним ухилом, наприклад (м/км²): Тлумач – 5.7, Кам’янка – 4.6, Тернава – 3.6, Студениця – 2.7. *Повздовжні профілі невикористані, мають пороги, нагадують русла гірських річок.* Річки виробляють максимальний для рівнин України запас енергії. Виокремлюються й інші показники [14]. Навіть у господарському відношенні Середнє Придністер’я входить до складу Подільського (лівобережжя) й Карпатського (правобережжя) економічних районів. Таким чином, Середнє Придністер’я знаходиться в умовах, показники яких явно перевищують середні значення рівнинних і не «дотягують» до показників передгірських територій. Однак, на всіх картах районувань окремих геокомпонентів, ландшафтних комплексів та фізико-географічного районування Середнє Придністер’я відноситься до рівнинних територій і ландшафтів [1,7,14]. Якщо розглядати східне передгір’я Карпат з погляду галузевих (геокомпонентних) наук, тоді Середнє Придністер’я до нього не відноситься, а якщо з ландшафтознавчих, зокрема при виділенні особливого класу – передгірських ландшафтів, то ситуація дещо змінюється. «Клас передгірських ландшафтів – поняття значно ширше, ніж передгір’я у власному (переважно геоморфологічному) розумінні цього слова. Потужний ландшафтний вплив гір розповсюджується далеко за межі передгір’я й охоплює широку зону прилеглих рівнин» [10, с. 139]. Якщо притримуватися цього погляду Ф.М.Мількова, тоді передгірськими можна вважати ландшафтні комплекси низкогірно-горбистих окраїн гір і прилегли до них пригірські ландшафти. Саме до пригірських ландшафтів можна віднести ландшафти Хотинської і Подільської височин у межах Середнього Придністер’я. Віднесення ландшафтів Середнього Придністер’я до рівнинних, але пригірських, зумовлено їх місцем на контакті передгірських і рівнинних ландшафтів і, як наслідок, своєрідністю природи [1,14]. Разом із значним та віковим антропогенним навантаженням це призвело до більш активного розвитку тут похідних процесів і явищ – основи формування натурально-антропогенних ландшафтів. У межах Середнього Придністер’я виокремлюється низка типів і навіть регіональних ансамблів, натурально-антропогенних ландшафтів. Окремі з них зустрічаються повсемірно, інші – лише частково. Схарактеризуємо найбільш розповсюджені на Середньому Придністер’ї типи натурально-антропогенних ландшафтів.

Ерозійні вибоїни, рівчаки та яри. Мабуть, важко порахувати кількість вибоїн, рівчаків та ярів, що борознять усі природні зони Землі. Інколи

ці незначні за розмірами ландшафтні комплекси перетворюють квітучі регіони в ерозійні пустелі, зовсім неподібні на звичні землі ландшафти. У натуральному стані природа такого не допускає, хіба що під час природних катастроф, коли на деякий час активізуються стабілізуючі природу процеси і явища. Поява і розвиток вибоїн, рівчаків та ярів зумовлена діяльністю людей. Людина стимулює їх розвиток, коли порушує цілісність рослинного покриву під час розорювання земель, будівництва доріг, нафто- і газпроводів, ліній електропередач, надмірному випасанні худоби тощо. У рівнинній частині України ярів найбільше в лісопольовій та польовій (за Г. І. Денисюком [2,3]) зонах, де значна розораність території (65-72%) суміщається зі сприятливими для розвитку ярів природними умовами – лесоподібним підґрунтям, зливовим характером атмосферних опадів тощо. В окремих районах лісополя ерозійне розчленування поверхні сягає максимальних величин: околиці Ржищева, Канева – до 4 км/км² [3,7], Середнє Придністер’я – 6-8 км/км² [7,13], що навіть перевищує щільність яружно-балкової мережі найбільш розчленованої (4,5 – 5,5 км/км²) частини Українських Карпат – південного схилу Головного пасма. «Пояс максимальної ерозії» у рівнинній частині України знаходиться на межі лісостепової і степової (мабуть, лісопольової і польової?) зон [7]. Розглянемо це спірне питання детальніше.

Головною особливістю ландшафтних комплексів, що виникли в результаті активізації людиною окремих видів природних процесів, тобто натурально – антропогенних, є те, що вони мають натуральні аналоги. Різницю між ними, крім генези, інколи важко побачити. Однак, натуральних аналогів у антропогенних ярів мало. Їх більше в пустелях, без суцільного розвинутого рослинного покриву, ніж у лісостепу, степу або в пригірських регіонах. Якби під час засух у ґрунтах не утворювалися тріщини, у натуральних різнотравно-лучних степах і лісостепу, навіть пригірських, свіжі яри без “допомоги” людини ніколи б не сформувалися. За особливих гідро-геологічних умов, але теж з “допомогою” людини, у теперішньому лісополі України яри формуються навіть у лісах. На Середньому Придністер’ї типовим прикладом таких є яри в межах лісових “стінок”.

Яри Середнього Придністер’я – гарна ілюстрація того факту, що натурально-антропогенні ландшафтні комплекси є прямою функцією соціально-економічних умов, що формувалися в регіоні впродовж його господарського освоєння. У ті часи, коли безземельні селяни змушені були

розорювати круті схили долин річок, яружність Середнього Придністер'я значно збільшувалась [6,15]. У 50 – 60-х роках ХХ ст. заліснення ярів і балок призвело до зменшення швидкості росту ярів та їх кількості, а також переходу окремих із них у лісові виярки.

Денудаційні бедленди. Ці натурально-антропогенні ландшафтні комплекси властиві, переважно, для схилових ландшафтів підвищених рівнин, передгір'їв та гір. Часто денудаційні бедленди тут розповсюджені навіть більше, ніж яри. Вирубка лісів, витоптування худобою лучно-степового травостою, розорювання крутих схилів та будівництво в їх межах призводить до значної активізації площинного змиву, розвитку дефляції та висихання ґрунтів. У результаті цих процесів на схилах формується щільна мережа дрібних і значних за площею ділянок неродючих белендів. У бедлендах ґрунтовий покрив частково або повністю змитий, на місці повнопрофільних зональних ґрунтів формуються ґрунтоподібні субстрати майже без гумусового горизонту і на поверхню виходять корінні породи різної цільності та складу – граніти, пісковики, вапняки, крейда, аргіліти, фліш, різноманітні глини і піски. На Середньому Придністер'ї та в Передкарпатті набір і склад гірських порід на схилах особливо різноманітний, що й породжує тут різноманіття денудаційних бедлендів.

У антропогенних бедлендів багато натуральних аналогів у горах. Покращення, відновлення біологічної продуктивності натурально-антропогенних бедлендів, що була для них характерною в минулому, надзвичайно складний процес. Якщо формування повноцінних мінеральних шарів ґрунту відбувається за 10^3 – 10^6 років [4,12], змиті ґрунти, особливо на скельних породах, майже не мають можливості відновитися самостійно у природних умовах. Найбільш швидке відновлення денудаційних бедлендів можливе лише при реплантації ґрунтів (або землюванні), коли на неродючу поверхню наносять ґрунт-реплантант. Якість реставрації таких бедлендів буде пропорційною товщині шару насипного ґрунту. Це пов'язано із значними затратами часу і коштів, а тому на великих площах землювання не завжди є доцільним.

Висновки. Дослідження натурально-антропогенних ландшафтів є не менш актуальним, ніж натуральних і антропогенних. Це зумовлено широким розповсюдженням натурально-антропогенних ландшафтів, різноманіттям їх типів та складністю заходів щодо їх оптимізації. Натурально-антропогенні ландшафти пригірських та передгірських територій суттєво відрізняються від рівнинних, особливо швидкістю розвитку в них

різноманітних процесів, а тому потребують підвищеної уваги з боку ландшафтознавців. При цьому потрібно мати на увазі, що натурально-антропогенні ландшафти формуються в результаті прояву похідних процесів і явищ, що суттєво затрудняє їх пізнання. У подальшому необхідно детальніше дослідити всі типи натурально-антропогенних ландшафтів, їх регіональних ансамблів.

Список літератури

1. Воропай Л.І. Середнє Придністров'я – унікальний регіон України / Л.І. Воропай // Середнє Придністров'я [За ред. Г.І. Денисика]. – Вінниця: ПП “Видавництво “Теза”, 2007.-с. 4-12.
2. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г.І. Денисик. – Вінниця: Арбат, 1998.-292с.
3. Денисик Г.І. Лісополе України / Г.І. Денисик – Вінниця: ПП “Видавництво “Тезис”, 2001. - 284с.
4. Добровольський Г.В. Влияние человека на почву как компонент биосферы / Г.В. Добровольский, Л.А. Гришина, Б.Г. Розанов // Почвоведение, 1985. - №12. – С.7-15.
5. Кілінська К. Й. Еколого-прогнозна оцінка природно-господарської різноманітності Карпато – Подільського регіону України / К.Й. Кілінська. – Чернівці: Рута, 2007. – 492с.
6. Ковальчук І.П. Регіональний еколого-геоморфологічний аналіз / І.П. Ковальчук. – Львів: Інститут українознавства, 1997. - 440 с.
7. Маринич О.М. Фізична географія України: Підручник. / О.М. Маринич, П.Г. Шищенко. – Київ: Знання, 2005. – 511с.
8. Мельник А.В. Основи регіонального еколого – ландшафтознавчого аналізу / А.В. Мельник, - Львів: Літопис, 1997. – 230 с.
9. Миллер Г.П. Ландшафтныя исследование горных и предгорных территорий / Г.П. Миллер. – Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1974. – 216с.
10. Мильков Ф.Н. Ландшафтная география и вопросы практики / Ф.Н. Мильков. – Москва: Мысль, 1966. – 256с.
11. Мильков Ф.Н. Естественно – антропогенне ландшафты как особая категория природных комплексов / Ф.Н. Мильков // Антропогенные ландшафты: структура, методы и прикладные аспекты изучения. - Воронеж : Изд-во ВГУ, 1988. –С. 3-13
12. Позняк С.П. Чинники ґрунтоутворення: навчальний посібник. / С.П. Позняк, Є.Н. Красеха. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 400с.
13. Рельєф України. Навчальний посібник / [Б.О. Вахрушев, І.П. Ковальчук, О.О. Комлев, Я.С. Кравчук, Е.Т. Палієнко, Г.І. Рудько, В.В. Стецюк]; За загальною редакцією В.В. Стецюка. – Київ: Видавничий Дім “Слово”, 2010. – 688с.
14. Середнє Придністров'я / За ред. Г.І. Денисика. – Вінниця: ПП “Видавництво” Теза”, 2007. – 431с.
15. Штойко П.И. Изменение ландшафтов Западного Подолья в XV-XX веках / П.И. Штойко: Автореферат диссертации кандидата географических наук. – Львов, 1966. -16с.

Рябоконе О.В. Натурально-антропогенные ландшафты Среднего Приднестровья. Рассмотрено место и значение натурально-антропогенных ландшафтов в структуре современных ландшафтов, роль человека в стимулировании процессов, которые приводят к формированию и развитию натурально-антропогенных ландшафтных комплексов. За модельный регион формирования и функционирования натурально-антропогенных ландшафтов взято Среднее Приднестровье, природа и ландшафты которого относятся к равнинным, но предгорным, что подтверждается рядом факторов, характерных как для горных (Карпаты), так и равнинных (Восточноевропейская равнина) ландшафтов. В структуре натурально-антропогенных ландшафтов выделены их типы, которые могут также объединяться в своеобразные региональные ансамбли. Детально охарактеризованы два типа натурально-антропогенных ландшафтов: эрозионные рытвины, овраги и денудационные бедленды, которые есть одними из наиболее характерных для современных ландшафтов Среднего Приднестровья.

Ключевые слова: ландшафт; натурально-антропогенный ландшафт; антропогенный ландшафт; овраг; бедленд.

Riabokon O.V. Natural Anthropogenic Landscapes of the Middle Prydnisteria. In this article the author contemplates a place and significance of natural anthropogenic landscapes in the structure of modern landscapes, a place of a man in the stimulating processes that leads to formation and development of natural anthropogenic landscapes complexes. The Middle Prydnisteria is taken as a model region for formation and functioning of natural anthropogenic landscapes. The nature and landscapes of this region are belonged to plain but close to mountains (it confirmed by factors characterizing plain (East European Plain) and mountain landscapes (the Carpathian Mountains)). The author singles out types of natural anthropogenic landscapes which can be united into peculiar regional natural anthropogenic landscapes. In the article two types of natural anthropogenic landscapes are described: erosive dints, ditches and ravines and denudation badlands that characterized modern landscape of the Middle Prydnisteria.

Key words: landscape, natural anthropogenic landscape, anthropogenic landscape, ravines, badland.